

4.1. A KULTÚRA ÉLETFUNKCIÓJA

*...mert nincs a világon se jó, se rossz;
gondolkodás teszi azzá.*

Shakespeare

Kultúrát teremteni mindenesetre magasabb becsvágy, mint írni vagy beszélni róla. Maga a dolog előbbre való a reflexiónál. Erre szántam én is az életemet, kultúrát akartam teremteni, s amikor kitűnt, hogy ez egyszer talán mégis helyesebb lett volna fordított utat járni (előbb tisztázni a kultúra helyzetét, elméletét, s csak azután próbálkozni meg teremtésével), rég késő volt már!

Így aztán olyasmire tékoztam az életemet, ami épp kiveszőben, felbomlóban van – ami voltaképp nincsen.

Kultúrát próbáltam teremteni, erre ment rá az időm, miközben elmulasztottam megszerezni a felkészültséget, hogy legalább némi hozzáértéssel írhasak-beszélhesek róla. Ami nincs már, azt méltatni azért lehet még, csak művelni nem.

Most aztán abban a helyzetben találom magam, hogy ráadásul felkészületlenül beszélek valamiről, ami nincs.

Mi a kultúra? Mi volt az? Mire való volt?

Itt van előttem az emberi társadalom, a maga szigorú (természeti) törvényeivel, szintoly szigorú (hierarchikus) szerkezetével, reménytelenséget sugalló történetével, itt fortyog, vonaglik úgy, ahogy szemem előtt öregkoromra kirajzolódott – elrémitő látvány! Itt van a társadalom: organikus, funkcionális, szelektív struktúra; pontosan olyan, mint annak idején, állatkorunkban, amikor még hordákban jártunk, de most ráadásul még veszélyes is: önveszélyes; alighanem úgy jár majd, mint a baktériumtenyészet, amely felemészti (sőt toxikálja) tulajdon táptalaját.

A társadalom hierarchikus szerkezetét a dominanciaharc generálja. A dominanciaharc azzal az eredménnyel jár, hogy a domináns egyedeknek nagyobb az esélyük a stabilitásra, mint azoknak, akik a hierarchia aljára szorultak. A dominanciaharc tehát

szelektál. Olyan tulajdonságokat rögzít valamely emberközöség génállományában, amelyek kizárólag a dominanciaharcban előnyösek.*

Ezt mondta közvetve Nietzsche, ezt mondta nyíltan a fajelmélet (a fasizmus) is, éppen csak annyi különbséggel, hogy azok lelkesen, igenlően mondták, én viszont helytelenítően, vitatva mondom.

Mert hiába lesznek egy társadalomnak irgalmatlanul uralkodó szöke vagy fekete bestiái, ha nem lesznek felfedezői, lázadói, új utakat törő tudósai.

Az emberközösség „vitális érdeke” nemcsak a szelektált, hanem a *teljes* génállomány fennmaradása. Így gondolom én, de maga a történelem is ezt igazolja. Azok a társadalmak, amelyekben kisebb a belső kohézió, amelyekben tehát jobban érvényesül a szelekció kiválasztó hatása, megrekednek valamely sivár beltenyészetben. Azok a társadalmak viszont, amelyeknek nagyobb a kohéziója, s ezért nagyobb mértékben őrzik a génállományt: virulenseknek, expanzívoknak bizonyulnak.

Vajon miért?

Egyebek között talán azért is, mert a *teljes* génállomány megőrzése folytán idővel olyan tulajdonságok bukkannak fel az egyedekben, melyek a dominanciaharc szempontjából közömbösek vagy éppen hátrányosak (amelyeket tehát egy másik társadalom nyersebb dominanciaharca biztosan kiszelektálna), de a közösség szempontjából határozottan előnyösek. Mint mondtam, tudományos, technikai képességekre, ilyen-olyan hajlamokra, tehetségekre, magatartásbeli sajátosságokra gondolok itt. Az ázsiai, amerikai társadalmak merev dominanciaviszonyai, fokozottabban szelektálva a génállományt – úgy látszik –, szükséges, hasznos tulajdonságok elsorvadására vezettek. Az európai típusú társadalmakban érvényesülő oldottabb hierarchia, nagyobb kohézió, nagyobb mértékben őrizve meg a génállományt, esélyt adott ilyen tulajdonságok felbukkanására, mondhatni vitálisan fontos (bár nem dominanciaorientált) embertípusok rögzülésére. De talán

* Lásd régebbi írásomat (A társadalmi szerveződés. *Helikon*, 1990. 24.), ahol mind ezt bővebben kifejtettem.

nem is kell ilyen messzire menni. A nagyobb kohézióból következő nagyobb egyedszám (maga a szaporodás) magában is vitális érdeke egy populációnak; már valószínűségi alapon is garantálja előnyös genetikai tulajdonságok felbukkanását.

Van tehát a társadalmakban egy bizonyos tényező, amely meghatározza azok belső kohézióját, a génállomány kisebb vagy nagyobb mértékű fennmaradását, végső fokon pedig magának a társadalomnak a vitalitását. Van egy bizonyos faktor, amely nem természeti adottság, nem tartozik tehát a társadalom alapszerkezetéhez, mégis egész jövőjét meghatározza.

A kultúra ez a faktor.

A „kultúra” szónak nincs pontos magyar megfelelője (ezért használjuk a nemzetközi kifejezést), de eredeti jelentése nagyjából: tenyészet. Nem akármilyen tenyészet, mert hiszen spontán tenyészet is van; a kultúra olyan tenyészet, amelyet szándékosan tenyésztenek, „művelnek”, amelyben valami módon a tudat is szerepet játszik. Amikor a fogalmak cserbenhagynak, olykor a nyelvhez is fordulhatunk. A nyelvben rögzült tudás (a szóban rejtőző metafora) azt mondja nekünk, hogy a kultúra olyasmi, mint például egy búzavetés, amelyet a földműves hozzáértéssel „művel”, s ezért *sokkal többet terem*. A kultúra tehát a tudat, a tapasztalat közreműködésével létrejövő intenzív, hatékony tenyészet → a megműveltség állapota → művelődés.

Nos, éppen ez az, amit az előzőekben elmondtam. A kultúra előnyös feltételeket teremt az egyedeknek, elősegíti azok életét, együttélését. Elejét veszi a spontán szelekciónak (legalábbis egészen más szempontok szerint szelektál), biztosítja az egyedszám s ezáltal a génállomány fennmaradását. A művelt tenyészet finalitása minden egyes egyednek, magának az életnek fenntartására irányul. A nyelv tanúsága tökéletesen egybevág a tapasztalattal. Minden kultúra legfőbb értéke az egyed, az élet; *tudatosan* ezt promoválja, még ha a tudatosság az embertenyészet esetében nem is kívülről, hanem belülről érvényesül.

A kultúra valamely emberközösség egész szabályozott együttélése.

Az a tényező, amely *közösséget* teremt; amely *a társadalmi szerveződést élő organizmushoz teszi hasonlatossá*.

A kultúra a társadalom erkölcsi-tudati önszabályozása; az emberközösség kollektív tudata, öntudata.

A kultúra a természet önmegtagadása; az az erő, amely humanusan ellensúlyozza, mondhatni megrendszabályozza a társadalom valódi természeti törvényeit. Egy olyan embercsoport, amelyet nem fűz össze közös kultúra, nem is közösség többé, hanem csak tömeg, csak horda, ahol szabadon érvényesül a dominanciaelv, a szelekció. A kultúra eszerint az emberközösség legmagasabb rendű, legemberibb produktuma, egyik legfontosabb tényező, amely az emberi társadalmat megkülönbözteti az állati társadalmaktól. Ha az embertenyészet „sokkal többet terem” az állatinál, az kultúrájának köszönhető.

Közelebbről nézve a kultúra mindazoknak a szociális kapcsolatoknak jogi, magatartásbeli normáknak, eszményeknek, értékeknek, a világ természetére vonatkozó mindazon elképzeléseknek az összessége, melyek az adott közösségben kollektív szinten érvényesülnek. Hagyományozott köztudat a kultúra, a társadalom vitalitását és önazonosságát szavatolja térben is, időben is.

A kultúra magva az erkölcs.

Azért mondom, hogy magva, mert minden anyagi és szellemi érték, minden kulturális produktum végső soron az együttélés normáit, a közösség uralkodó eszményeit közvetíti az egyed felé; azt mondja meg a közösség tagjainak: mi a jó, mi a rossz, hogy kell és hogy nem kell élni. Az ember már ontikusan is erkölcsi lény: tudata van, ítéletet képes alkotni magamagáról. Nos, az ember eredendő (ontikus) erkölcsiségét a társadalmi erkölcs tölti fel tartalommal. A kultúrán belül mindig az abból sugárzó *értékrend* lesz az, amihez az ember, önértékelése során, saját cselekvéseit viszonyítja. A kultúra, mint közösségszabályozó faktor, főképp az interiorizált társadalmi erkölcsön keresztül funkcionál.

Az erkölcs eszerint az emberközösség humanitása. Hiába része az emberi világ a természetnek, minden erkölcsi törvény egy-egy primér természeti törvénynek „mond ellent”, mintegy hatályon kívül helyezi azt. Hogy érvényesül-e, s mekkora kölcsönös szolidaritás (kohézió) érvényesül valamely társadalomban, azt kultúrája, s azon belül főképpen erkölcsje szabja meg.

Visszatérve most már a különböző típusú társadalmakra, azt kell mondanunk: ha a mai civilizáció Európából terjedt el a világon, s mondhatni európai mintára alakult ki, az egyebek között bizonyára a keresztény – európai – kultúra erkölcsi értékrendjéből következik. Kultúránk két évezred során olyan plusz kohéziós erőt hordott és érlelt magában, amely az őt kitermelő „nyugati” társadalomnak expanzív fölényt biztosított.

Mi ez a kulturális sajátosság, miben áll ez a fölény?

Nézzék kérem, én nem vagyok vallásos ember, mondhatni pogány vagyok. De nagyon ostobának (és elfogultnak) kell lennie annak a pogánynak, aki nem látja be Krisztus tanításának óriási kulturális és világtörténelmi jelentőségét. Mert minden vallás, minden kultúra természete szerint humánus; mindegyik a természeti törvényt ellensúlyozza, az emberéletet promoválja, a kölcsönös szolidaritást mozdítja elő.* Nincs olyan erkölcs, amely azt követelné, hogy árts a te felebarátodnak – ez definíciójának, funkciójának mondana ellent. Emlékezzünk csak Mózes tilalmaira (ne ölj, ne lopj, ne hazudj): mindegyik a közösséget, a „másik embert” védelmezi az egyénben lakozó természet ellen. De Krisztus nemcsak tiltott, meg is parancsolt valamit: „szeresd a te felebarátodat, mint tenmagadat”.

Most már nyilvánvaló, hogy Krisztus szeretetparancsa** az európai típusú társadalmakban sem érvényesült soha de facto. Olyan mértékben mond ellent a természeti törvénynek (a dominanciaelvnek), hogy csak a szentek teljesítették. Nem érvényesült soha igazán, de évszázadok során a keresztény-európai kulturális közösség minden egyes tagjában elevenen tartotta a tudatot, hogy ez a jó, ez a parancs, tulajdonképpen így kellene élni. A krisztusi szeretetparancs tehát nem másutt, csak a bensőségben, nem másképp, csak az eszmények síkján hatott, de még így is szükségképp növelte az európai típusú társadalom belső kohézióját.

A kohézió (a kölcsönös szolidaritás) növekedése a merev társadalmi hierarchia oldódását jelenti. A merev hierarchia *oldódása* a

* Tudunk kultúrákról, amelyeket ezzel szemben egyenesen rituális tömeggyilkosságok jellemeztek. Emberáldozataikkal azonban szintén a közösség érdekeit vélték szolgálni (magasabb, kultikus, kozmikus érdekeit).

** Épp így Krisztus szegénységparancsára is hivatkozhatnak.

dominanciaorientált szelekció moderálását, a génállomány fokozott megőrzését, előnyös genetikai adottságok fennmaradását promoválja. Egyúttal a nagy képességű „alávetettek” érvényesülését is elősegíti, természetesen. Látható: már egyetlen rendhagyó erkölcsi törvény is a társadalom fokozott vitalitását vonhatja maga után. Belátásom szerint ez az egyetlen kulturális sajátosság biztosította a nyugat-európai társadalom expanzív világfölényét. Vagy ha nemcsak ez – hát bizonyára ez is.*

Mindebből nyilvánvaló, hogy az a két hatóerő, amelyet egyrészt természetinek, másrészt kulturálisnak mondunk, minthogy ellentétes irányban hat, nem is annyira kiegyenlíti vagy semlegesíti egymást, mint inkább örökös feszültséget teremt a közösség életében és az egyedek tudatában. Ebből következik a társadalmi lét és az emberi tudat örökös meghasonlottsága. Mert gondoljuk csak meg: ha a primér természeti törvénynek engedelmeskedünk, szükségképp megszegjük az erkölcsi törvényt. Ha viszont az erkölcsi törvényt tartjuk be, szükségképp megszegjük a természet törvényeit.** Bármit teszünk, törvényt szegünk meg; az emberi lét örökös szükségszerű törvényszegésben merül ki; az ember mondhatni természete szerint bűnös – ez jut kifejezésre az eredendő bűn mítoszában.

Az erkölcs és a természet törvénykönyve tehát per definitionem ellenkezik. A természeti törvényben az egyed, az erkölcsi törvényben a közösség „vitalis érdekei” jutnak kifejezésre. Az erkölcs (sőt az egész kultúra) mondhatni az emberfaj lázadása a természeti állapot ellen. Na már most, a természet törvényei kötelező érvényűek, az erkölcs törvényei nem. Hiába tudjuk mi bölcsen, hogy a kultúra és természet konfliktusában végső soron mindig a természet fog diadalmaskodni, mégis mindig büntudatosak leszünk, valahányszor megszegjük erkölcsi törvényeinket.

* A keresztény-európai kultúra mindenekelőtt a *tudományos* gondolkodásmódot, magát a tudományos-technikai fejlődést promoválta – innét a világfölénye. Hiszen már a tudomány, sőt a fejlődés fogalma is Európában alakult ki. Ezt régóta tudjuk, de én most másról (mondjuk, mindennek az erkölcsi-biológiai hátteréről) beszélek.

** Ismétlem: a konzekvens erkölcs: aszkézis és altruizmus. Jól tudták ezt a szerzetesek.

Így hát az erkölcsöt szubjektív síkon a büntudat realizálja. Írtam én erről egy verset (*A tigris*), nem ismétlem meg; aki kíváncsi, utánanézhethet.

A kultúra tehát az emberközösség kohéziója, erkölcsi-tudati szabályozása; minden kulturális produktum ebben az irányban funkcionál.

Valamely konkrét kultúra legelső, legfontosabb terméke *a nyelv*, amely már önmagában is sajátos gondolkodásmódot (ahogy mondani szokták: „világsémát”) hordoz,^{*} s így a kulturális közösséget egymagában is definiálja.

De mindjárt az utána következő mindenestre a vallás.

A nyelvi és vallási közösség nem mindig esik egybe, legtöbbször átfedi egymást, de ahol egybeesik, ott zártabbá, sajátosabbá teszi a társadalmat, mintegy fokozza különállását. A vallási közösségnek az az ismérve, hogy tagjai egyazon elképzeléseket fogadják el a világ természetéről; képletesen szólva: egyazon (szakrális) világban élnek. Közös világmépüket a közösség tagjai magából a vallási hagyományból merítik, úgyhogy a kultúra bizonyos szempontból nem is egyéb, mint eleven (meghaladva megőrzött) hagyomány. A vallás közösségformáló szerepe túlbecsülhetetlen. Gyakorlatilag a társadalmi erkölcs sem lehetett volna soha hatékony, ha a világ természetére vonatkozó közös eszmerendszerrel (közös vallással) nem volna megalapozva. Krisztus szeretetparancsa igen jó példa vallás és erkölcs kvázi ontikus kapcsolataira.

Igen, hát úgy tudtuk eddig, az erkölcs szakrális eredetű, Isten parancsolta meg az embernek; mihelyt nem volna Isten, erkölcs sem volna. Csak most, az elmondottak alapján derenghet fel, hogy a morál, noha merőben kulturális produktum, s mindenes-tül ellentmond a természetinek, mégis túlmutat mindazon, ami csak kulturális, s mélyen a természeti szférába hatol. Íme egy kulturális jelenség, amelynek természeti következményei vannak! Íme az emberi törvény, amely nemcsak a társadalomban, hanem a természetben is funkcionál. Az erkölcs, amikor a kulturális közösséget szabályozza, egyúttal szabályozza *a génállományt* is. Ké-

^{*} Erről már bővebben írta. (Ember és nyelv. *Helikon*, 1990. 19.)

zenfekvő tehát, hogy ne a szakrálisban, hanem a természetiben keressük eredetét. (Tényleg, gondoljuk csak meg: ha maga a társadalom természeti produktum, sőt a tudat is természeti produktum, akkor a tudat közbejöttével előálló újabb társadalmi jelenség, tudniillik az együttélés tudati szabályozása, végső soron szintén természeti produktum – ez csak belátható!)

Nincs szükség az erkölcs vallási, metafizikai eredeztetésére. Azt sem mondhatjuk, hogy az együttélés praktikus igényei folytán, esetlegesen alakult ki. A társadalmi erkölcsöt minden bizonnyal életbeli funkciója hívta elő. Egy organikus, funkcionális struktúra nem tűr meg magában fölöslegeset – amire viszont szükség van működéséhez, azt minden esetben elő is hívja.

Nem Isten parancsolta meg tehát az erkölcsöt, hanem az embertenyészet vitális szükséglete generálta; a kollektív hitnek azonban, amelyből származtatni szokás, mégis alapvető szerepe van a kulturális közösség megformálásában. Hinni persze sok mindenben lehet; az emberi bensőség átláthatatlan, kibogozhatatlan titka, mit hisz, mit nem hisz. De itt nem is a személyes hitről, hanem a közös (intézményesített) hitrendszerről van szó, amelyet a vallási közösség minden egyes tagjának vallania kell, hacsak nem akar kiszakadni közösségéből. Egyrészt a személyes (emberi), másrészt a kollektív (kulturális) tudat mély különbségével van itt dolgunk. A vallás nem az a tan, amit mindenki hisz, hanem amit mindenki vall. Elképzelhető olyan kulturális közösség, amelynek közös vallását egyetlen tagja sem hiszi tulajdonképpen. A közösen vallott hit s az abban kifejezésre jutó többé-kevésbé egységes világnézet, ismétlem, mégis éppúgy definiál egy kulturális közösséget, akár a nyelv. Se szeri, se száma a példáknak, hogyan old fel, robbant szét egy társadalmat valamely idegen vallás behatolása vagy akár csak a hitújítás.

Mindaz, amiben hinni lehet, tehát nemcsak a vallások, hanem a laikus világnézetek, ideológiák is organikus, funkcionális fejleményei valamely kultúrának. Ezért abszolút kulturális érvényük van.

De semmilyen reális érvényük nincsen.

Ezek a kollektív eszmerendszerek – noha rengeteg tény, tapasztalat, felismerés épül beléjük – már csak azért sem tarthatnak

igényt objektivitásra, mert pontosan olyanok, mint a deduktív filozófiák. Tudniillik értelmén túli (transzcendentális) problémákra adnak pozitív választ, mondhatni értelmetlen az alapozásuk. Szögezzük is le: teológia és filozófia hajdani azonosítása, illetve rangsorolása egyáltalán nem volt légből kapott. Bármennyire különböző (mitikus, illetve fogalmi) köntösben jelenjenek meg, vallás és filozófia végső soron ugyanaz.

Ott tartottunk tehát, hogy valamely kultúrát *a nyelvén* kívül mindenekelőtt erkölcsi értékrendje és az azt megalapozó kollektív hitrendszeré definiál. Minden más kulturális jelenség ehhez a két alapvető faktorhoz (valláshoz és erkölcshez) adaptálódik. A kultúrák tehát, annak ellenére, hogy állandó közöttük a közlekedés, mindig egyediek és egyszerűek – valamiféle fal van közöttük. Egyik kultúrából nézve a másik kultúra termékei ritkán érvényesek. Egyedül a magas művészet képes áttörni (olykor) a kulturális „falat”; illetve hát szükségképp áttöri mindaz, amiben nem szükséges *hinni*, amit *tudni* lehet; mindaz tehát, aminek – noha egyik vagy másik kultúrában jött létre – mégis reális érvénye van.

Semmi sem jön létre valamely kultúrán kívül. De reális érvénye csak annak lehet, ami *minden* kultúrában érvényes, amiben a kultúra úgyszólván túlnő magán. Egy kulturális jelenség reális érvénye épp azt jelenti, hogy képes áttörni a kulturális falat, különbség nélkül minden kultúrában megállja a helyét. Ilyenek például az igazságértékű tudományos felismerések. Azt a rejtélyes szót, hogy „igazság”, eszerint így is lehetne definiálni: olyan ítélet, amelynek érvénye nem függ valamely kultúrától, amelyben tehát a valóságbeli tényállás *kulturális torzítás nélkül* jelenik meg. Az igazság nem kultúraspecifikus. Nem is tudom, ezek után nem kellene-e kiemelni a kultúra fogalmából a tudományt. Mért volna kultúra az, ami voltaképp független a kultúrától, noha abban jött létre?

Összefoglalnám a dolgot.

A kultúra valamely emberközösség legsajátosabb emberi produktuma; kollektív tudata, öntudata, ami által szabályozza és meghatározza magát. A közösség tagjainak világképe, gondolkodása, sőt viselkedése nagymértékben attól a kulturális hagyománytól függ, amelybe beleszülettek. Mindaz, ami kulturális, per

definitionem ellentétes mindazzal, ami természeti, a kultúrának mégis természeti alapja van. Úgy tudjuk, a társadalom organikus, funkcionális struktúra – funkciója a génállomány stabilitása. A kultúra az emberközösség belső, tudati kohéziója, funkciója tehát szintén nem lehet más, mint a génállomány stabilitása. De aminek természeti funkciója van, annak a genezise is természeti. A kultúrában a természet eszerint olyan önmagával „ellentétes” princípiumot hozott létre, amely által mintegy korlátozza (ellen-súlyozza) tulajdon törvényeit. *Valamiféle negatív visszacsatolás a kultúra.* A társadalmi lét szükségleteihez idomítja (ilyen irányban korrigálja) az állatvilágra általánosan jellemző dominanciaelvet, természetes szelekciót. A kultúrában az organikus lét alaptörvénye az emberi tudaton átszűrve, annak közbejöttével érvényesül.

És most, kedves olvasóim, mindezt tegyük át múlt időbe. Mindez csak *volt* a kultúra.

Mert éppen századunk fordulóján (sőt már azelőtt is) olyan folyamat bontakozott ki az európai típusú társadalmakban (s ezek expanzív terjeszkedése folytán az egész világon), amelynek egyetlen értelmezése lehet: a kultúra funkcióvesztése, fokozatos leépülése. A kultúra a szemünk láttára vesztette el hajdani közösségformáló, közösség szabályozó szerepét. Ennek mindenekelőtt nyilván társadalmi-történelmi okai voltak*, én azonban most csak az immanens (magán a kultúrán belül jelentkező) okokra szorítkozom.

Említettem már, noha csak egy lábjegyzet erejéig, hogy a keresztény-európai kultúrának minden más kultúrával szemben volt egy óriási előnye. Helyesebben: a szeretetparancson kívül, attól nem függetlenül, még egy másik óriási előnye is volt. Az, hogy méhében *tudomány* növekedett.

Maga a keresztény vallás hellenisztikus örökségével, sajátos életszemléletével, egymásból sarjadó eretnekségeivel évszázadok során egy racionalizálódási folyamaton ment át; ennek oka pedig a benne magában mindinkább lábra kapó tudományos gondolkodás volt. Így jött létre aztán, az európai kultúrán belül, annak ön-

* Tudniillik a modern ipari társadalom kialakulása annak sokrétű szociális következményeivel.

magát meghaladó végterméke, a tudomány – ugyanaz a tudomány, amely (gyakorlati alkalmazásával, a technikával együtt) a nyugati civilizáció világegyetemének motorja lett.

A tudományos felismerések értéke nem függ valamely kultúra közegétől; azok mondhatni kultúrán kívül is érvényesek. Nos, századunk fordulóján éppen a modern tudományos forradalom következményei kezdtek világszerte megmutatkozni. A tudomány (a keresztény-európai kultúrának ez a nem kultúraspecifikus produktuma) rendre megkérdőjelezett, diszkreditált úgyszólván mindent, ami kultúraspecifikus.

Az Isten meghalt – jelentette ki például Nietzsche. Ez persze csak metafora; úgy kell fogalmi nyelvre fordítani, hogy korszerűlenné vált minden teológiai világmagyarázat. Amit az ember egy kultúrán belül vallani kénytelen, azt bensőségében ezentúl egyre kevésbé hiszi (sőt, egyre kevésbé kénytelen vallani is). Szekularizálódott a világ, meghasonlott a vallás, továbbéltek ugyan, de mindinkább metaforaértékűekké degradálódtak a hagyományos hitrendszerek. Bibliakritika, mítoszelmélet, a vallási motívumok eredetének és vándorlásának felderítése (teljes összhangban a természettudomány korszerű eredményeivel), egyszóval maga a *modern tudomány* mindinkább kétségbe vonta, hogy amit a szent könyvek tartalmaznak, s amire a világvallások teológiai rendszere felépül – az valóban egy eleven Isten kinyilatkoztatása lehetne. A vallás, minden kultúra metafizikai megalapozója, elvesztette hitelét, mindinkább történelmi kategória lett.

De ha meghalt az Isten, az erkölcs is meghalt; nincs, aki megparancsolja.

Hagyományos vallási megalapozásának felszámolásával modern tudományunk a társadalmi morált is szükségképp diszkreditálta. Minden erkölcsi rendszer relativizálódott, mindenféle erkölcs érvénye odalett.

Én az előbbieken megkísértem az erkölcs kvázi objektív (természeti) megalapozását. Az emberi erkölcs visszahat a természetre, természeti funkciója van (a génállomány megőrzésében), ezért genezise is természeti. De a modern erkölcsi relativizmus, amelynek eredete még a felvilágosodásba nyúlt vissza, ezt nem látta be. Csak annyit konstatált, teljes joggal, hogy minden erköl-

csi törvény természeti erőknek, törvényeknek mond ellent; betartásuk (sőt már interiorizálásuk is) ösztönsérülésekhez, neurózisokhoz, pszichózisokhoz vezet. A modern tudomány így a keresztény-európai kultúra legfontosabb értékeit – épp azokat, amelyek a közösség kohézióját leginkább biztosították – valláserkölcsei babonaként leplezte le.

Felszabadultunk a vallás, felszabadultunk az erkölcs évezredek kötelékeiből; elértük, sőt meg is haladtuk a világfejlődés célját (Hegel) – „szabadok” lettünk. Ezt hívjuk emancipációnak.

Az emancipáció alapvonása, hogy megkérdőjelez, leleplez, eltöröl minden kultúraspecifikus hagyományt.

Az emancipáció azonos a kultúra felbomlásával.

Épp a kultúra felbomlását nevezzük emancipációnak.

Ahogy másutt bővebben megírtam*, ezzel megszűnt az ember-közösség tudati kohéziója, megszűnt az interiorizált erkölcsi imperatívusz: az emberi bensőség úgyszólván kiürült. Mi foglalta el a vallás, az erkölcsi értékrend helyét az emberi bensőségben? Nos, a vallás helyét nyilvánvalóan a tudomány – és persze az ideologikus áltudományok. A társadalmi erkölcs helyét viszont a politika, a propaganda, a hírközlés – az az egész monstruózus hatalmi manipuláció, amelynek a modern ember alá van vetve. „Az erkölcsi felszabadulás mintegy kiürítette az embert immanens erkölcsétől, hogy helyet csináljon a beáramló hatalmi befolyásoknak.”

Az történt tehát, hogy a közösségformáló kultúra helyét ismét a társadalomszervező (primér) természeti törvény (a nyílt vagy demokratikusan elleplezett dominanciaharc) foglalta el. Megszűnt a negatív visszacsatolás, odalett a kulturális kohézió, a közösségből tömeg, az emberből hatalmi érdekek eszköze lett.

Szándékosan nem szóltam eddig a művészetekről.

Pedig ezek voltak egykor a társadalmi tudat leghatékonyabb közvetítői, a kultúra humanitásának legjellegzetesebb termékei. A művészetek (a zene, az irodalom, a képzőművészet) világmodellek, magatartásbeli modellek kialakításával járultak hozzá mindenkor a kulturális közösség kollektív tudatához (arányérzékhöz, ízléséhez, világképéhez) – egyszóval a társadalmi kohézió-

* Enkidu mítosza. In: *A mítosz értelme*. Kriterion, 1985.

hoz. A művészeteknek esztétikai funkciójukat messzire meghaladó, életbeli, mondhatni életbe vágó szerepük volt. Valamely kulturális közösség főképp a művészeteken keresztül interiorizálta, tudatosította (és újította meg olykor) az eszményeit.

A századforduló táján a művészetekben is mélyreható fordulat következett be. Alapvetően megváltoztatták a jellegüket. Azt mondtuk előbb, hogy a kultúra voltaképp nem is egyéb, mint megújítva megőrzött hagyomány. Nos, rövidebbre fogva, az történt, hogy minden művészeti ág egy időben és egyazon módon *elszakadt a hagyománytól*: igazságelvüből újításelvűvé vált, rendre feladta a (receptióját is biztosító) konvenciókat, miáltal kommunikatív funkcióját is elveszítette. Egy mai zenemű, egy mai kép vagy vers nem is hasonlít többé egy hajdanihoz; a korszerű (modern) művészet termékei nem közvetítenek többé közösségformáló eszményeket; nem részesei többé a kulturális kohézióknak (inkább a kohézió felbomlásának részesei). A művészet formalizálódott, ezoterizálódott, elveszítette közösségszabályozó (életbeli) szerepét. Olyasmi történt a művészetekkel, ami a vallással, az erkölccsel is történt; rosszul mondom: nemcsak olyasmi, hanem *ugyanaz*.

A szekularizáció, az emancipáció, az újításelvű (modern) művészet: *ugyanaz* a jelenség. Nemcsak oly módon, hogy egymásból következnek, nem is csak úgy, hogy egyazon okra vezethetők vissza, hanem hogy ugyanazok. Egyetlen szóval *a kultúra degradálódásával* van itt dolgunk. Funkcióvesztésével, elsorvadásával, lassú felbomlásával; azzal, hogy nincs már, nem hatékony már, nem termékeny már, múlt időben kell beszélni róla.

Csaknem húsz évvel ezelőtt leírtam: a költészet meghalt. Nos, tulajdonképpen a kultúra halt meg – már akkor is erre gondoltam. Elsorvadt, háttérbe szorult, kiveszett belőle mindaz, ami kultúra-specifikus, és csak az maradt elevenen, ami időközben beépült a világcivilizációba. Megmaradt tehát mindenekelőtt a tudomány.

A tudomány azonban nem tud értékekről, jóról és rosszról; a tudomány objektív megismerés, nem pedig összetartó erő. A tudomány nem definiál valamely emberközösséget, nem biztosítja annak kohézióját; mindenütt egyforma: egyetemes érvénye van. Nem mondhatjuk tehát még azt sem, hogy legalább ez megma-

radt volna a kultúrából, hiszen leszögeztük: mihelyt tudomány, már nem is kultúra. A kultúra, amelyet én egykor teremteni próbáltam, egyszerűen odalett.*

Illetve hát mégsem! A hajdani kultúra legelső, legfontosabb produktuma azért mindmáig hatékony maradt. A *nyelvről* beszélek. Oda jutottunk, hogy mindazt, amit manapság még emberközösségnek nevezhetünk, ez az egyetlen kultúraspecifikus hatóerő fűzi össze és formálja meg. A nyelvi közösség nagyjából nemzetet definiál. Napjaink egyetlen valódi közössége éppen ezért a nemzet; korunk uralkodó eszméje (amely közösségi mozgalmat képes még kiváltani): a nacionalizmus. Mindaddig, amíg legfontosabb kommunikációs eszközeink a nemzeti nyelvek, ez bizonyára így is marad. Hogyan is szerveződhetne a világcivilizáció nemzet fölötti „közösségekbe”, amikor még a nemzeti közösségeken belül is fel-felütik a fejüket régebben asszimilált nemzetek, nyelvek; amikor még az ideologikus világbirodalmak is nemzeti alapon kezdenek széthullani?

Ennyi maradt meg tehát a hajdani kultúrából: a tudomány meg a nyelv. Érdekes megfigyelni ennek a két máig eleven hatóerőnek fatálisan ellentétes irányú működését. Egyik (a nem kultúraspecifikus tudomány) az egységes világcivilizációba,** a másik (a kultúraspecifikus nyelv) viszont a nemzetállam szervezetébe épül bele. Egyik integrál, a másik disszociál. A társadalom szabályozásának életbe vágó funkcióját pedig a közösségformáló kultúra helyett megint és mindinkább a hordaszervező (azóta már államszervező) hatalom, a hatalomszervező politika veszi át. A kultúra felbomlása visszahelyezi pozícióikba az emlőshordák eredeti (darwini) törvényeit.

*

Azzal kezdtem ezt a hosszúra nyúlt elmélkedést, hogy a társadalom hierarchikus szerkezetét a dominanciaharc generálja. A dominanciaharc dominanciaorientált szelekciót végez, holott az em-

* Hogy miképpen élnek tovább a kultúra degradálódott roncsai például a szórakoztatóiparban, arról már bővebben írtam. (*Egy rögeszme genezise*. Kriterion, 1978.)

** A „tudomány” fogalomba annak gyakorlati alkalmazását, a technikát is mindenkor beleértettem.

berközösség vitális érdeke nem a szelektált, hanem a teljes génállomány fennmaradása. Éppen ebben az irányban hat a kultúra, amely nem más, mint a közösség belső (tudati) kohéziója, s így mintegy ellenszere a természetes szelekciónak. A szelektív társadalmi struktúrában minden egyed pótolható; a kultúrában mindenki pótolhatatlan.* Ha az emberi fajzat ma „teljes sokféleségében” tenyészik a Földön (Ranke kifejezése), az kultúrájának köszönhető.

A kultúra tehát természete szerint humánus; legfőbb értéknek az embert tekinti, éppen ezért azoknak is esélyt ad a stabilitásra, akiket a dominanciaharc egyébként kiszelektálna. A kultúra azáltal segíti elő a teljes génállomány fennmaradását, hogy minden egyes egyed szaporodását, s így *általában a szaporodást* is elősegíti. Ökológiai terminusokkal: a kultúra olyan populációsűrűséget tesz lehetővé, amely a természeti állapotban elképzelhetetlen. Ha az emberfaj mára mérték felett elszaporodott a Földön, az jórészt éppen kulturális közösségeinek belső kohéziójából, szolidaritásából, a természetes szelekció háttérbe szorulásából következik.

A kultúra, noha – mint kiderült – maga is természeti produktum, így a természeti (ökológiai) egyensúly megbomlásához vezetett.** Képletesen szólva: „túllőtt a célján”: túlságosan is „sokat termett”. A földi lélettér túlnépesedése a kulturális közösségek belső (tudati) kohéziója nélkül sohasem mehetett volna végbe. Ha most már jönne valaki, a kultúrának egy ellensége, és szememre vetné, hogy eszerint semmi más, éppen csak a kultúra az, ami az emberfaj mai túlszaporodásáért felelős, hát bizonyára le kellene sütnöm előtte a szememet.

A génállomány mértéktelen akkumulálása, az emberfaj általános (és önveszélyes) elszaporodása a Földön végső soron a humanisztikus kultúra eredménye. Ezzel teljes összhangban azt tapasztaljuk, hogy míg a kultúrájukat mindmáig őrző ázsiai, afrikai társadalmak (főleg az orvostudomány közbejöttével) tovább

* Ezért tudom, hogy a kultúra a társadalmat élő organizmushoz teszi hasonlítottá.

** Az ökológiai egyensúly megbomlásának fő oka a technikai fejlődés. Erről már szóltam.

is mértéktelenül szaporodnak, addig az emancipált társadalmakban, ahol a kultúra már alig funkcionál, úgyszólván leállt a szaporodás.*

Nem állítom, kérdem:

Vajon az a folyamat, amelynek során a kultúra a szemünk látára elveszti hatékonyságát – vajon ez a feltartóztathatatlan s számkra elviselhetetlen folyamat nem valamiféle visszacsatolás szintén? Mondjuk a visszacsatolás visszacsatolása? Az emancipáció vajon nem az a negatív hatóerő-e, amely gátat vet az ökológiai egyensúly kulturálisan promovált (további) megbomlásának? Az állatpopulációk létszámát az élelemhiány korlátozza meg a stressz. Vajon a mindinkább egységessé váló világcivilizáció *várható emancipáltsága* nem épp az a feltétel-e, amely meggátolhatja az emberpopuláció (a tudatosan tenyésztett embertenyészet) túlszaporodását, természetes táptalajának kimerülését, toxikálását? Nem éppen azért tudunk majd fennmaradni a Földön, hogy ismét vadak, most már „kultúrán túli” vadak leszünk?

Nem állítom: kérdem.

(1990. VI. 25.)

* Figyelem: tehát nem a fejlettség, hanem az emancipáltság itt a kritérium.